

Osmanlı Para Sistemi ve Tağşiş Politikası: Dönemsel Bir Analiz

Prof. Dr. Ekrem Erdem *

1. Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nda uygulanan para sistemini anlamak için, hem o dönemde dünyada geçerli para sistemini hem de İslamiyet'in temellerini dikkate almak zarureti vardır. Zira, uygulanan para sistemi, cari dünya ekonomik konjonktürünün gerekleri doğrultusunda yürütülmüş, ama devlet sisteminin özünü oluşturan islami esaslar da büyük ölçüde gözetilmiştir. O nedenle, bu konularda yapılan çalışmaların hem o dönemin dünya konjonktürünü ve uluslararası para sistemini hem de islami esasları ve geçmiş islam devletlerinin uygulamalarını birlikte dikkate alması gerekmektedir. Bu alanda belki çok sayıda diyemesek de, özellikle son yıllarda iktisat tarihçileri tarafından yerli ve yabancı kaynaklar dikkate alınarak bazı çalışmalar yapılmaktadır. Bu çalışmaların artması, asırlar boyu büyük bir devlet olarak geniş bir coğrafyada hüküm sürmüş olan Osmanlı Devletinin medeniyet çizgisini ve onun önemli bir unsuru olan para sistemini ve politikasını daha iyi kavrayabilmek ve geçmişe dönük inşa ettiğimiz köprünün ayaklarının daha sağlam bir zemine oturmasını sağlamak için son derece önemlidir.

Bu çalışmada amacımız, yukarıda bahsedilen tarih köprüsünün üzerinden geçen ulusal ve uluslararası ticaretin ödemelerinin hangi koşullar altında hangi araçlarla yapıldığının tespit edilmesi ve elde edilen sonuçların mümkün olduğunca dönemin uluslararası konjonktürünü de dikkate alarak, iktisat politikaları açısından bir analiz yapmaktır. O nedenle, çalışmada, esas olarak bir iktisat tarihçisi kimliği yerine, iktisat politikacısı kimliği öne çıkmaktadır. Bu amaca hizmet etmek maksadıyla, var olan çalışmalardan hareketle, Osmanlı döneminde uygulanan para sisteminin ve politikasının ana hatları önce genel ilkeler halinde, ardından da belli dönemler halinde analiz edilecektir.

2. Osmanlı Para Sisteminin Temel Özellikleri

Osmanlı Devletinde uygulanan para sistemi ve politikasının temel özelliklerine baktığımızda, şu hususlar öne çıkmaktadır (Tabakoğlu, 1999: 199, 205):

(i) İslamın ilk dönemlerinden itibaren diğer müslüman ülkelerin yaptığı gibi, Osmanlılar da –zaman zaman genel ekonomik ve sosyal istikrarsızlıklardan dolayı bazı aksamalar olsa da- geçiş dönemi diyebileceğimiz ilk yılların ardından¹ genellikle kendi sikkelerini bastırmışlar ve kendilerine özgü istikrarlı bir para sistemi kurmaya çalışmışlardır. Bu uygulamanın altında o dönemlerin hiç de yadsınamayacak şu sebepleri yatmaktadır:

- Sikke bastırmanın, (hutbe okutmakla birlikte) egemenliğin vazgeçilmez bir gereği olması.
- Ülke içinde vergi ve diğer devlet gelirlerinin toplanması ve ödemelerin yapılmasında kendi parasını kullanmanın kıvancını yaşamak.
- Uluslararası ticari ödemelerin yapılmasında kendi para birimini kullanma isteği ve gereği.

---

* Erciyes Üniversitesi, İ.İ.B.F., İktisat Bölümü, Öğretim Üyesi.

(ii) Genellikle, paradan bir finansman aracı olarak yararlanılmıştır. Bunun başlıca dört uygulama şekli olmuştur:

- Devlet, harcamalarının finansmanında ihtiyaç duyduğunda, mevcut kıymetli madenlerden ya da eski sikkelerden yeni sikkeler kestirerek, para arzını artırır. Örneğin, Fatih döneminde bu maksatla 1451, 1460-61, 1470-71, 1475-76 ve 1481-82 yıllarında yeni akçe çıkarılmıştır.
- Kanuni Sultan Süleyman dönemine kadar (1520-66), tahta yeni çıkan padişah, eski sikkeleri yasaklayıp kendi adına bastıracağı sikkeleri tedavüle sürmüştür (*tecdid-i sikke siyaseti*).
- Zaman zaman sikkelerin ayarlarında değişikliğe gidilmiş (*tashih-i sikke siyaseti*); altın ve gümüş sikkelerin bakır oranı artırılmış veya sikkelerin hacmi küçültülmüştür (*tağşiş siyaseti*).
- Her zaman olmasa da, sikkelerin hazineye giriş ve çıkış kurları farklılaştırılarak ek gelir elde edilmiştir.

(iii) Diğer islam devletlerinde olduğu gibi, Osmanlı'da da madeni paraların sadece parasal işlevleri yerine getirmesi istenmiş, eşya ve iddihar (yastık-altı nakdi tasarruf) olarak kullanılması arzu edilmemiştir.

(iv) Ülkeye değerli madenlerin girişi teşvik edilmiş, çıkışı istenmemiş; böylece, para arzının yeterli seviyede tutulması amaçlanmıştır.

(v) Çift ya da çoklu metal sisteminin uygulandığı dönemlerde, bazen altın ve gümüş (veya bazen bakır) paralar arasında, bazen de iki ayrı altın para (özellikle nisbeten değeri düşük Mısır altınları ile değeri yüksek İstanbul altınları) arasında 'kötü para iyi parayı kovar' şeklinde ifadesini bulan Grasham Kanunu etkili olmuştur.

(vi) Ülkede zaman zaman ortaya çıkan altın ve gümüş darlığı, para arzının ve toplam talebin darlığını beraberinde getirdiği için, ekonomik daralmaya ve deflasyona yol açmıştır.

(vii) Kıymetli maden arzının darlığı, diğer şartlar veri iken, *tağşiş* politikalarını ve akçedeki gümüş oranını artırmıştır (*kızıl akçe*).

(viii) Darphaneler birer *mukataa*² niteliğinde idi. İmparatorluğun önemli merkezlerinde darphaneler kurulmuştur. Ancak, para krizlerinin yoğun olarak yaşandığı dönemlerde taşradakilerin çoğunluğu kapatılmış olsa da³, İmparatorluk sınırları içerisinde genellikle *darp hürriyeti* korunmuştur⁴.

(ix) Osmanlılar, sınırlarının genişlemesi üzerine, merkeze uzak bölgelerde *para bölgeleri* oluşturmak suretiyle; o bölgeleri daha önce kullandıkları para birimini kullanmaları konusunda serbest bırakmışlardır.

3. Para ve Tağşiş Politikalarının Dönemsel Analizi

İktisat tarihçileri, doğal olarak 600 yılı aşkın süren imparatorluk döneminde uygulanan para sistemini değişik alt dönemlere ayırarak incelerler. Bu dönemleri aşağıdaki gibi tasnif etmemiz mümkündür⁵:

3.1. Birinci Dönem: Gümüşe Dayalı İstikrarlı İlk Yıllar

İmparatorluğun başlangıcından Fatih döneminin sonlarına yakın (1477-1479) süren bu dönemde, gümüş akçeye⁶ dayanan monometalist (tek madeni paraya dayalı), istikrarlı bir para sistemi hakimdir. Aslında, İmparatorlukta ilk sikkenin Osman Bey zamanında bastırıldığına dair son yıllarda önemli kanıtlar elde edilmiş olsa da (Sahillioğlu, 1989: 225; H. Kazgan vd., 1999: 79), ilk paranın gümüş sikke⁷ olarak Orhan Bey zamanında 1326-27 (H. 727) tarihinde Bursa'da bastırıldığı geniş kabul görmüş bir bilgidir. Zaten ilk sikkeler çoğunlukla Bursa, Edirne ve Marmara havzasında basılmıştır⁸. Bu tarihten sonra, devlette tek gümüş sistemi uygulanmaya başlanmıştır. Daha sonra Birinci Murat döneminde (1362-1389) bozuk para ihtiyacını karşılamak üzere *mangır* ya da *pul* denen bakır paralar tedavüle girmiştir⁹.

Monometalist olarak addedebileceğimiz bu dönemde tahta çıkan her padişah sikkeyi kendi adına bastırmıştır. *Tecdid-i sikke* olarak adlandırılan bu para politikası uygulaması boyunca akçenin ağırlığı her defasında (bir buğday tanesi kadar, 48 mg) azaltılmıştır. Madeni para sisteminin uygulandığı dönemlerde madeni paranın altın ya da gümüş içeriğinin; yani, saflık derecesinin (ki, burada henüz sadece gümüş akçe söz konusudur) azaltılmasına *tağşiş* denilmektedir ki, bugünkü ifade ile o günün devalüasyonu olarak kabul edebiliriz. Tağşiş yapmakla, devletin –en azından fiyatların yükselmesi yönünde baskı yapacağı zamana kadar bir müddet-söz konusu madeni para cinsinden yükümlülükleri azalıyor ve aynı miktar altın ya da gümüşle daha fazla ödeme yapma imkanı doğuyordu.

Bu ilk dönemde tecdid-i sikke ve tağşiş uygulamalarına en fazla Fatih döneminde rastlıyoruz. Fatih Sultan Mehmet ilk tecdid-i sikke uygulamasına 1444'teki ilk cülûsunda müracaat etmiştir. Daha sonra 1451'deki ikinci cülûsunda ve 1460-61, 1470-71, 1475-76 ve 1481 yıllarında bu uygulamayı tekrarlamıştır. Tağşiş sonucu piyasaya yeni para sürülmesiyle birlikte, eski paralar devlet tarafından yüzde 20 düşük fiyattan kabul edilmiştir (Akyıldız, 1996: 23). İktisat tarihi kaynaklarında bu dönemde başvuru tağşişlerin en önemli sebepleri olarak; devletin artan bütçe açıklarını finanse etme gereği, ticari işlemlerdeki genişlemeye bağlı olarak artan para talebini karşılamak istemesi, yıpranan sikkelerin tedavülden çekilmesi ve darphanelerin kötü işletilmesi gibi hususlar belirtilse de, esas sebep birincisidir, yani, devlete ek gelir sağlamaktır. Bu tağşiş uygulamaları sonucunda devletin *senyoraj geliri* artmıştır; ancak zaman zaman halkın ve yeniçerilerin tepkisine yol açarak, yönetime karşı güvenin azalmasına da neden olmuştur.

3.2. İkinci Dönem: Güçlü ve Çoklu Para Sistemi, Para Tedavül Bölgeleri ve Fiyat Devrimi

Bu dönem, 1479'da ilk altın sikkenin bastırılmasından 1585-86'daki büyük tağşişe kadar geçen dönemi kapsamaktadır. Bu dönem, İmparatorluğun diğer alanlarda olduğu gibi iktisadi alanda da gelişmeye devam ettiği, dolayısıyla güçlü bir ekonomik ve parasal yapıya geçtiği dönemdir. Fatih döneminde Osmanlılar özellikle Doğu Akdeniz havzasında uzun mesafeli ticari faaliyetleri geliştirmek; böylece, kara ve deniz ticaret yollarında hakimiyet kurmak istiyorlardı. Fakat, bu denli güçlü bir uluslararası ticari faaliyet ve onun getireceği geniş mübadele hacmi için, güçlü bir ödeme aracına sahip olma ihtiyacı hissediliyordu. Bu ihtiyaca binaen, Fatih Sultan Mehmet tarafından ilk defa 1479¹⁰ yılında altın para bastırılmış ve böylece çift metal sistemi yürürlüğe girmiştir. İmparatorluğun bu ilk altın parasına *sultanî* denilmiştir (çok sonraları *eşrefî* ve daha sonraları *şerifiye* olarak anılmaya başlanmıştır).

16. yüzyılın ilk çeyreğine gelindiğinde, ülke sınırları içinde işlevleri nispeten farklılaşmış altın, gümüş ve bakır paralardan oluşan üçlü bir para sistemi uygulamaya girmiştir. Altın sikkeler, bir parada bulunması beklenen mübadele aracı, hesap birimi ve servet biriktirme aracı olma işlevlerinin tamamına sahip ve genellikle toplumun ekonomik ve sosyal statüsü yüksek tüccar ve bürokratları tarafından kullanılıyordu. Osmanlı para sisteminin temelini oluşturan gümüş akçeler ise, daha çok mübadele aracı ve hesap birimi olma işlevlerini yerine getiriyor ve geniş halk kitleleri tarafından kullanılıyordu. Öte yandan, I. Murat döneminden itibaren genellikle basıla gelmiş olan bakır mangırlar ise, özellikle küçük alışverişlerde tedavül aracı ve hesap birimi olarak bozuk para ihtiyacını karşılamak, bazı dönemlerde de akçeyi ikame etmek amacıyla kullanılan, devletin tayin ettiği itibari değerler üzerinden tedavül eden paralar idi. Uygulanan bu para isteminin nasıl ifade edileceği, aslında tartışma götürür niteliktedir. Pek de istikrarlı olmayan ve zaman zaman uygulama alanı bulan bakır parayı da dikkate aldığımızda, bu bir *üçlü metal sistemi* yani, *trimetalizmdir*; bakır parayı dikkate almadığımızda, bu bir *çift metal sistemi* yani, *bimetalizmdir*; diğer paraların değerlerinin de temel ödeme aracı olan gümüş akçe ile ifade edildiği dikkate alındığında ise, bu bir *tek metal sistemi*, yani *monometalizmdir*.

Ancak, fetihler devam ettikçe, merkeze uzak bölgelerde yukarıdaki para düzenini aynen muhafaza etmek mümkün olmamıştır. Genellikle İmparatorluğa yeni dahil olan bölgelerde eskiden kullanılan para birimlerine de dokunulmadan kullanılmış; böylece, farklı *para tedavül bölgeleri* oluşmuştur. Bu bölgelerin başlıcaları şunlardır: Balkanlar, Doğu Anadolu, Kırım, Mısır ve Kuzey-Batı Afrika (Tunus, Cezayir ve Trablusgarp) bölgeleri. *Sultanî*, İmparatorluk genelinde temel para birimi haline getirilirken, bölgesel sikkeler yerel düzeyde kullanılmaya devam edilmiş, üzerlerine sadece dönemin Osmanlı padişahının adı eklenmiştir.

Hatta, diğer ülkelerin kullandıkları para birimlerinin ülke içinde kullanımı bile ülke içinde altın ve gümüş miktarını artırmak maksadıyla özendirilmiştir. Nitekim Doğu'da *İran Şâhîsi*, Mısır'da *Pâre*, Eflak-Boğdan, Erdel ve Macaristan civarında *Penz*, Kırım'da *Kafevî* akçe tedavül etmiştir. Bunlardan başka, *Venedik Dükası*, *Ceneviz Altını*, *İspanyol Riyali*, *Hollanda Esedisi*, *Polonya Zotası*, *Avusturya Taleri* v.s hep birlikte piyasada dolaşımda olmuştur. Ancak, Osmanlı akçesi diğerlerine nispeten daha yüksek ayarda olduğu için, genelde tercih edilmiş ve yurtdışına kaçırılmaya çalışılmıştır. Çalışmamızın daha başında da işaret edildiği gibi, Osmanlı para politikası uygulamalarında genellikle ülkeye para girişi teşvik edilirken, ülkeden para çıkışı önlenmeye çalışılmıştır. Ülkeden para çıkışı her zaman mal ticaretinden kaynaklanmıyordu. Özellikle para darlığının yaşandığı dönemlerde, bazı açığözlü kişiler külçe gümüşü ya da piyasadan topladıkları *yeğni* (hafif) akçeleri yasak olmasına rağmen *musakkalleştirerek* (ağırlaştırarak) hem yurtiçi hem de yurtdışı piyasalara gerçek kıymetlerinin çok üzerinde sürmeye çalışmışlardır. Şam, Bağdat, Basra ve hatta Hindistan gibi doğu memleketlerine gidildikçe Osmanlı altın ve gümüş paraları ve mücevheratı çok daha yüksek fiyattan satıldığı için, halktan bazı insanlar da bu amaçla spekülâtif kazanç sağlamak üzere ellerindeki külçe ve madeni eşyaları ağırlaştırılmış sikke haline dönüştürdükten sonra yurt dışına satmak istemesi, para darlığı sorununu ciddi boyutlara taşımıştır. Tabii, bu durum kaçınılmaz olarak Osmanlı illerinde nakit sıkıntısına ve mübadelelerde ödemelerin zora girmesine neden olmuştur. Bu karmaşa ortamında bir kısım fırsatçıların para kalpazanlığına soyundukları da görülmüştür. Bu durumda Osmanlı şehirlerine mal satmaya gelen uluslararası tüccarların (bilhassa da İranlı tüccarların), karşılığında Osmanlı akçesi götürmelerine devlet zaman zaman yasaklama getirip, sattıkları mal karşılığında ülkelerine buradan alacakları başka mallarla dönmelerini istemişse de, yeterince başarılı olduğu söylenemez (Akdağ, 1995: 275-78). Çünkü, bu tür yasaklamalar, rüşvet, kaçakçılık, hilekarlık, para kalpazanlığı ve fiyatların yükselmesi gibi olumsuzlukları da beraberinde getirmiştir. Böyle bir ortamda sorunu çözmeye dönük bazı özendirici politikalarının yanı

sıra, devlet büyüklerinin ellerindeki altın ve gümüş gibi kıymetli madenler darphaneye gönderilerek paraya dönüştürülse de (Akyıldız, 1996: 23), uzun süre istenen sonuç alınamamıştır.

Bu dönemde para darlığının yol açtığı sorunlardan biri de, *fiyat devrimi* olarak bilinen kabaca 16. yüzyılın başlarından 17. yüzyılın ortalarına kadar Avrupa ülkelerinde ve tabii bu arada Osmanlı devletinde de kendini hissettiren fiyat artışlarıdır¹¹. Yıllar geçtikçe akçenin ağırlığının ve değerinin sürekli olarak düştüğü anlaşılmaktadır. Nitekim, 1453-1559 yılları arasında, resmi olarak gümüş akçenin değerinde yüzde 21, altınınkindi ise yüzde 50'ye varan düşüşler yaşanmıştır (Akdağ, 1995: 279).

Bu dönem zarfında fiyat artışları ülkeden ülkeye, bölgeden bölgeye yüzde 100 ile yüzde 600 arasında değişmiştir. Bu yıllarda yaşanan enflasyonist sürecin sebepleri üzerinde derin tartışmalar yapılmış; ancak, içlerinde en fazla kabul göreni, 1568 yılında ünlü merkantilist düşünür Jean Bodin'in tezi olmuştur. Bodin'e göre, Yeni Dünya'nın (Amerika) keşfinden sonra Avrupa'ya (özellikle de İspanya'ya) getirilen kıymetli madenler, Avrupa ülkelerinde (ve tabii bu arada Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde de) fiyatların yükselmesine sebep olmuştur. Zira, Avrupa'ya getirilen altın ve gümüş, kıtada sadece kıymetli maden stokunu artırmakla kalmamış, aynı zamanda kıtada para stokunu da artırmıştır. Bundan dolayı Jean Bodin, *paranın miktar teorisi*'ni ilk tespit eden kişi olarak bilinir¹².

İktisat tarihçileri, aynı dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda fiyat artışlarının nedenleri olarak, kıymetli maden ve dolayısıyla para arzındaki artışın yanı sıra, tağşişleri¹³, nüfus artışını, paranın tedavül hızındaki değişiklikler ile kredi mektupları ve poliçeler gibi para türlerinin ortaya çıkışını da sayarlar (Pamuk, 2000a: 137). Doğal olarak, söz konusu dönemdeki yüksek fiyat artışları, İmparatorluğun mali yapısıyla birlikte zirai ve sınai üretim yapısı üzerinde de fevkalade olumsuz etkiler yapmıştır.

Aslında, yukarıda tartıştığımız para darlığının ve bunun yol açtığı temel sorunların kaynağında, devletin harcamalarının giderek hızla artması; buna karşılık, bu harcamaları finanse edecek asli gelir kaynaklarının yeterince oluşturulamaması ve istikrarlı bir biçimde artırılmamasıdır. Burada kanaatimize göre, İslam devlet geleneğinde öteden beri vergi artışına hem teorik olarak hem de ilk dönem uygulamalarında iyi bakılmaması¹⁴, bunun yanında monetizasyonun bir finansman kaynağı olarak görülmeye başlanması, hemen hiç bitmeyen savaşların ve sürekli genişleyen toprakların getirdiği mali yük ve sağlıklı, sürdürülebilir bir ekonomik büyüme ve onun getireceği sağlam ve geniş vergi tabanının olmayışı, para sorunlarının çözümünü güçleştiren nedenler arasında sayılabilir. Aslında, devletin yeterli kaynak yaratmak için çeşitli yollara başvurduğunu da biliyoruz; ancak, bunların yeterli olmadığı da bir gerçektir¹⁵.

Bu dönemde devletin harcamalarını finanse edeceği asli gelirlerini yeterince oluşturamadığı ve bunları sürdürülebilir bir şekilde istikrarlı olarak artıramadığı anlaşılmaktadır. Nitekim, o dönemde Bursa iline ait veriler bunu teyit eder mahiyettedir. Örneğin, kölelikten âzâd edilmiş olanlar anlamına gelen "Çingene ve Âzâdegân Mukataası" denen vergiler 1497'de 156 667 akçe iken, 1506'da 78 333 akçe, 1573'de de 126 667 olarak gerçekleşmiştir. Yine, bugünkü anlamda meyve halinde toptan satışlardan alınan vergi anlamına gelen "Bursa Kaptan Mukataası", 1485'de 266 667 akçe iken, 1512'de 410 000 akçe, 1574'te ise 206 666 akçe olmuştur. Bursa Darphanesi Mukataası" gelirleri ise, 1518'de 100 000 akçe iken, 1553'de 70 000 akçeye gerilemiştir. "Bursa Boza Mukataası" gelirleri ise, 1473'de 440 000 akçe iken, 1570'de 33 000 akçeye gerilemiştir. Diğer bir örnek, hububat pazarı olarak bilinen "Galle Pazarı"ndan toplanan vergi miktarları ile ilgilidir. Buradan yıllık olarak toplanan vergiler 1492'den 1573'e 80 yılda 103 340 akçeden 226 667 akçeye yükselmiştir. (Akdağ, 1995: 282-89).

3.3. Üçüncü Dönem: Parasal İstikrarsızlık ve Tağşişler

Bu dönem, 1585-86'da yapılan *büyük tağşiş* ile 1690 yılları arasındaki dönemi kapsar. Daha önce büyük ölçüde istikrarlı sayılabilecek bir dönemden hemen her alanda ve tabii bu arada parasal alanda da istikrarsızlığın damgasını vurduğu bir dönem başlar. Zaten 17. yüzyıl, tarihte sosyal huzursuzlukların ve isyanların kendini iyice hissettirdiği bir dönem olarak bilinir. Tağşişle birlikte gümüş akçenin hem avarı hem de ağırlığı büyük ölçüde değişmiştir. Tağşişin hemen öncesinde 1584'te 100 dirhemden kesilen akçe miktarı 450 iken, tağşişten hemen sonra 1586'da 800'e çıkmıştır. Akçenin ağırlığı da, aynı yıllarda 0,68 gramdan 0,38 grama düşmüştür. 1669 yılına gelindiğinde ise, akçe iyice küçülmüş ve incelmıştır. Artık 100 dirhemden 1400 akçe kesilmeye başlanmış; ağırlığı da 0,23 grama düşmüştür (Pamuk, 2000a: 143-61). Akçenin gümüş içeriği yoğun savaş yıllarının da zorladığı şartlar neticesinde resmi standartların çok altına inip, fiyatlar hızla artmaya başlayınca, devlet akçenin resmi standartlarını yeniden belirlemeye çalışmıştır. Bu uygulamaya *tashih-i sikke* (devalüasyon) politikası denmektedir¹⁶.

Gümüş akçenin altın para karşısında hızlı değer kaybı ile birlikte, 'iyi para' konumuna geçen altın para, piyasayı büyük ölçüde gümüş paraya terk etmiştir (Grasham Kanunu). Fakat, *tashih-i sikke* politikaları sonucunda, akçenin satın alma gücü daha da zayıflıyor ve fiyatlar yükseliyordu¹⁷. Ardından da, yeni mal fiyatlarını gösteren *narh cetvelleri* yayımlanıyordu.

Osmanlı idaresini gümüş akçenin 1585-86 büyük tağşişini yapmaya sevk eden ana faktörler şunlardır (Pamuk, 2000a: 143-61):

- Savaş teknolojisindeki gelişmeler (ateşli silahlara geçiş) ve yeniçerilerin sayısındaki büyük artış¹⁸ nedeniyle artan askeri harcamalar ve savaşların finansman güçlüğü.
- İmparatorluğun Avrupa-Asya ticaret yolları üzerinde yer alması nedeniyle, Avrupa'dan Asya'ya akan altın ve gümüş trafiğini yeterince kontrol edememe ve bunun meydana getirdiği iç parasal istikrarsızlık (para krizi).
- O dönemde İran'da gerçekleşen bir tağşiş uygulamasından dolayı oraya kayması muhtemel gümüşü engelleme çabası.
- Uzun süren Celali isyanları nedeniyle, özellikle tarımsal üretimin ve bundan dolayı devlet gelirlerinin zayıflaması.
- Artan isyanlardan dolayı, merkezi hükümetin toplaması gereken vergilerin bir kısmına taşradaki yerel güçler tarafından el konulması nedeniyle, devletin vergi gelirlerinin düşmesi.
- Avrupa'dan Asya'ya deniz yolunun bulunmasından sonra, İmparatorluk üzerinden geçen transit kara ticaret yollarının okyanuslara kayması nedeniyle, buralardan elde edilen gelirlerin düşmesi.
- Yeni Dünya'dan gelen büyük miktarda altın ve gümüşten sonra, Osmanlı gümüş madenlerinin (üretilemez hale gelmesi nedeniyle) giderek gerilemesi ve kapanması.
- Devlet vergi gelirlerini güneş takvimine, harcamalarını ise ay yılını esas alan Hicri takvime göre yaptığı için, ikincisi birincisinden 11 gün kısa olduğundan dolayı, Hazine'nin her 34 yılda bir ödemelerinin gelirlerini aşması ve bu yüzden özellikle savaş yıllarında Hazine'nin mali olarak sıkışması.
- Hazineye ek gelir sağlamak istenmesi.

Bu son maddeden hareketle, tağşiş uygulamalarının temelinde, esasında devletin kamu açıklarını asli gelirleriyle kapatmakta zorlanmasının olduğu söylenebilir. Özellikle de mali buhranların sık sık yaşandığı ve bunların nispeten uzun sürdüğü dikkate alındığında, tağşiş politikasının uygulayıcıların bunu alışkanlık haline getirmelerinin yanı sıra, bir anlamda ekonomik

çaresizliğin de kaçınılmaz bir sonucu olarak gerçekleştiği anlaşılmaktadır. O nedenle, yukarıdaki hususlar aynı zamanda Osmanlı devletinde zaman zaman mali sistemde yaşanan buhranın temel sebepleri olarak da düşünülebilir¹⁹.

1550-1560 döneminde Osmanlı İmparatorluğu'na büyük miktarda altın ve gümüş girmesine rağmen, bu dönemde büyük taşşişlerin yapılmasına neden gereksinim duyulduğu bir çelişki gibi gözükmektedir. Ancak, yukarıda da belirtildiği gibi, bu dönemde özellikle artan askeri harcamalar nedeniyle, hem devlet harcamaları artmış hem de ülkede fiyatlar yükselmiştir. Böylece para talebi artmıştır. Altın ve gümüş paraların piyasada olduğu bimetalist para sisteminde para arzını artırmanın iki yolu vardır. Birincisi, ülkedeki net maden stokunu artırmak; ikincisi, ise para biriminin içerisindeki maden miktarını değiştirmektir. Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'na büyük miktarda maden girişi olduğu, ancak bunların bir kısmının doğuya kaçırıldığı bilinmektedir. Net maden stokunu artırarak artan para talebini karşılamanın mümkün olmadığı böyle bir durumda, para talebi fazlalığını ortadan kaldırmanın tek yolu, paranın içindeki maden miktarını azaltmaktır. Büyük taşşişin ardında yatan teorik temel de budur (Çizakça, 1976-1977: 21-25).

Ancak, yukarıda bahsi geçen 16. ve 17. yüzyıllarda yapılan taşşişlerin 15. yüzyılda II. Mehmet döneminde yapılan taşşişlerden en temel farkı, önceki dönemlerde yapılan taşşişlerin uzun vadeli bir strateji çerçevesinde; daha sonrakilerin ise, mali bunalımlara karşı kısa vadeli bir çözüm olarak başvurulmasıdır (Pamuk, 2000a: 156).

1585-86 taşşışından sonra 17. yüzyılın ortalarına kadar yaklaşık olarak 0,7 gramdam 0,3 grama gerileyen gümüş akçe, sadece hesap birimi işlevini yerine getirir hale gelmiştir. Bu dönemde devlet yeterince bakır para da üretmemiştir²⁰. Bunun yerine, mübadele aracı olarak piyasalarda bol miktarda Avrupa'nın altın ve özellikle de gümüş sikkeleri kullanılmaya başlanmıştır. Hatta, bazı Avrupalı tüccarlar Avrupa darphanelerinde bastırdıkları yabancı sikkeleri Osmanlı piyasalarına getiriyorlar ve kendilerine yapılacak ödemelerin bu paralarla yapılmasını istiyorlardı. Yani, Osmanlı piyasalarında bir anlamda günümüzde *para ikamesi* denilen bir süreç başlamış oluyordu²¹. Bu durum karşısında taşradaki Osmanlı darphaneleri teker teker kapanmaya başlamıştır. Öyle ki, 17. yüzyılın başlarında 40 kadar olan darphane sayısı, yüzyılın ortalarına gelindiğinde 4'e düşmüştür.

Ancak, yüzyılın ortalarına gelindiğinde, bu kadar farklı yerli ve yabancı sikkenin dolaştığı piyasada *kalp sikkeler* adeta cirit atmaya başlamıştır. Aslında, Osmanlı piyasalarının şiddetle bozuk paraya ihtiyacı vardı. Fakat, devlet bu ihtiyacı bakır paralar bastırarak suretiyle karşılayamayınca, piyasalar bu ihtiyacı maalesef genellikle yurda sokulan yabancı kalp paralarla karşılama yoluna gitmiştir²². Bilindiği üzere, 11 Eylül 1683'de o tarihe kadar İmparatorluğun en ağır mağlubiyeti olan Viyana bozgunu ile devlet çok kıymetli hazinelerini kaybetmiştir ve *duraklama devri* fiilen başlamıştır. Batılı devletlerle yapılan o tarihe kadar ki galibiyetlerin yerini artık genellikle mağlubiyetler takip edecektir. Bütün bu olumsuzluklar karşısında, diğer alanlardaki istikrar arayışlarının yanı sıra Padişah II. Süleyman döneminde 1688'de bol miktarda mangır veya pul denilen bakır paralar üretilmeye başlanmış ve bundan önemli bir ek gelir bile sağlanmıştır. Ancak bu paraların değeri itibarıdır. Yani maden değeri ile nominal değeri arasında büyük fark vardır. Dolayısıyla devlet bunların basılmasını sınırlı tutmuştur. Bu noktadan hareketle altın ve gümüşte olduğu gibi, isteyen darphaneye külçe götürüp bakır sikke bastırma hakkı olmamıştır. Nominal değeriyle maden değeri arasında bir farkın oluşması ve kolay kâr elde edilebilmesi, kısa sürede kalpazanların dikkatini çekmiştir. Bunun üzerine dışardan gemiler dolusu kalp bakır sikke memlekete sokulmuş bunun; yarattığı enflasyon neticesinde ise, 1691 senesinde bakır sikke tedavülden kaldırılmıştır (Akyıldız, 1996: 23).

3.4. Dördüncü Dönem: Nisbi İstikrar ve Tağşişlerden Vazgeçme

17. yüzyılın sonlarından başlayıp 19. yüzyılın ortalarına kadar (1690-1844 arası) devam eden bir buçuk asırlık bu dönem, Osmanlı para sisteminde istikrarsız bir dönemin ardından nisbi bir istikrarın sağlandığı ve büyük çaplı bir milli paraya dönüş hareketinin yaşandığı zaman aralığını kapsar. Zira, İstanbul'daki darphane uzun aradan sonra 1685'de yeniden faaliyete geçmiş ve 1688'den itibaren yeniden ve eskisine göre külliyetli miktarda mangır (ya da mankur), 1690'dan itibaren de gümüş sikkeler üretmeye başlanmıştır. Bu yeni Osmanlı parası (gümüş sikkeler), zamanla değerinde aşınmalar olsa da, 18. yüzyıl boyunca İmparatorluğun para sisteminin merkezinde yer almıştır. Bilindiği gibi, 1699'da imzalanan Karlofça Antlaşması ile birlikte Osmanlı Devleti Avrupa'daki aktif konumunu yitirmiş, merkez ile taşra arasındaki bağlar zayıflamış ve *gerileme dönemi* başlamış olmasına karşın, Anadolu'da baş gösteren isyanlar bastırılmış; 18. yüzyıl boyunca parasal alanda göreceli bir istikrar yakalanmış ve İstanbul ile taşra vilayetler arasındaki parasal bağlar yeniden güçlenmeye başlamıştır.

Fakat, bilhassa mekanik darphane aletlerinin devreye sokulması ve sayılarının artmasıyla birlikte, aşırı mangır emisyonuyla kamu finansmanı, ülkeye haddinden fazla yasak bakır para girişine yol açmış, kalpazanlık faaliyetleri artmış, yine piyasada kötü paralar hakim olmaya başlamış (Grasham Kanunu) ve enflasyon hızla yükselmiştir. Mali yapıyı tahrip eden bu gidişatı durdurmak amacıyla, mangır II. Ahmet tarafından 1691'de tedavülden kaldırılmıştır. Ardından da yeniden yoğun bir altın ve gümüş para basımına gidilmiş. Nitekim, aynı yıldan itibaren üretilmeye başlanan *Zolta ve Sülüs* denilen gümüş paralarla *Tuğralı* (1703), *Zincirli* (1713), *Fındık* (1716) ve *Zer-i Mahbub* (1729) denilen altın paralar bu dönemin uygulamalarıdır (Tabakoğlu, 1985: 280-83).

Daha önce bahsettiğimiz devletin gelirlerinin yetersiz kalması sorunu, aslında bu dönemde de kısmen devam etmiş, ancak ülke genelinde sağlanan göreceli siyasal ve ekonomik istikrar, para politikasında da istikrarın yeniden sağlanmasına yardımcı olmuştur. Yoksa bu dönemde genel olarak mukataa, cizye, avârız ve celebkeşan ağnâmi gelirlerinde devletin harcamalarını finanse etmeye yetecek gerekli artışların sağlanamadığı anlaşılmaktadır²³. Ancak, her şeye rağmen devlet bu dönemde kamu finansmanında bazı köklü denebilecek ıslahat tedbirlerine müracaat etmiştir. Bunların bir kısmı tasarruf tedbirleriyle alakalı iken, diğer bir kısmı devlete yeni gelir sağlayacak alanlarla alakalıdır. Tasarruf tedbirleri olarak, hem cari harcamaları azaltma hem de hazine borçlarını erteleme üzerinde durulmuştur. Yeni finansman imkanları olarak da, (i) yeni vergiler ve vergi artışları, (ii) bir finansman kaynağı olarak paradan yararlanma, (iii) zor durumdaki halkın vergilerinin ise zaman zaman düşürülmesi, hatta geçici olarak tamamen kaldırılması, (iv) üretim artışının teşviki ve (v) devlet adamlarının (özellikle askeri zümreye mensup kişilerin) servetlerine yönelik gerek duyulduğunda müsadereye ve diğer ek mükellefiyetlere²⁴ baş vurulması sayılabilir (Tabakoğlu, 1985: 120-67; 259-99).

18. yüzyılın başlarından itibaren altın sikkeler de yeniden bastırılmaya başlanmış ve bunların kur değeri büyük ölçüde serbest piyasaya bırakılmıştır. Bunun dışında zaman zaman çoklu ödemeler (poliçe vs.) de devreye girmiştir. Ancak, III. Selim'in ilk yıllarında Rusya ve Avusturya'ya karşı yürütülen savaşın finansmanı, tutturulan göreceli istikrarı bozmuş ve 1789'da büyük bir tağşiş kararı alınmıştır. Bu tağşiş kararıyla, kuruşun gümüş içeriği (9,4 gramdan 6,9 grama) ve ağırlığı (17,4 gramdan 12,8 grama) yaklaşık üçte bir oranında düşürülmüştür (Pamuk, 2000a: 178). Osmanlı kuruşunun dönemin itibarlı parası İngiliz Sterlini karşısındaki değeri de giderek azalmış; 1740'da 5,7 olan kur, 1844'de 110 olarak gerçekleşmiştir (Çakır, 2001: 85). Bu dönemde daha sonraki yıllarda *narh* uygulamalarına da gidilmiştir.

Bu dönemde parasal alanda yaşanan önemli bir gelişme de, Kahire (1834), İstanbul (1844) ve Tunus'un (1847) 19. yüzyılın ortalarına doğru altın ve gümüş sikkeler arasında sabit kura dayalı çift metal sistemine geçme ve tağşişlerden vazgeçme kararlarıdır. Ancak, devlete ek gelir sağlama amacıyla tağşişlerden vazgeçilmesi, her üç hükümete de pahalıya mal oldu; bunun yerine yüzyılın ortalarından itibaren dış borçlanma yolu kaçınılmaz hale geldi, ama sonuçta bu uygulama bir anlamda kendileri için sonun başlangıcı oldu (Pamuk, 2000a: 203).

3.5. Beşinci Dönem: Mali Sistemin Krizi, Borçlanma ve Bankacılığın Gelişmesi

18. yüzyıl boyunca İmparatorluk özellikle Rusya ve Avusturya cephelerinde hemen hiç bitmeyen ve çoğunlukla da mağlubiyetlerle sonuçlanan savaşlarla boğuşmak zorunda kalmıştır. III. Selim'in yeni tahta oturduğu 1789 yılı içerisinde her iki orduyla girişilen savaşlar hemen tüm cephelerde ağır yenilgiyle sonuçlanınca, aynı yıl Fransa, İspanya ve Hollanda gibi bazı Avrupalı devletlerden dış borç alma girişimi oldu ise de, söz konusu devletler bu teklifi geri çevirmişlerdir (Pamuk, 2000a: 208).

İmparatorlukta hızla devam eden gerileme ve hatta çöküşü durdurmak için III. Selim tarafından başlatılan yenileşme hareketleri, II. Mahmut döneminde de devam etmiştir. Ancak, tüm hızıyla devam eden bu gerileme ve yenileşme girişimlerinin yanı sıra, Hazinenin finansman sıkıntısı da hızla derinleşmekte idi. Dış borçlanma ile kapatılmayan finansman açığı, 1809-1831 yılları arasında sürekli olarak başvurulmuş tağşişler sayesinde kapatılmaya çalışılmıştır. Fakat, bu tağşiş uygulamaları, adeta 'parayı pul etmiştir'. Zira, 1808'de 5,9 gram olan Osmanlı kuruşunun gümüş içeriği, 1831'e geldiğinde 0,5 grama gerilemişti. Paranın satın alma gücündeki bu şiddetli düşüşe karşılık, mal fiyatları sürekli yükseliyordu. II. Mahmut döneminde değişik altın sikkeler üretildi, ama bunlardaki tağşişler gümüşe nisbetle sınırlı kaldı.

II. Mahmut döneminde başvurulmuş tağşiş uygulamalarının devlete ek gelir sağlamasına karşılık, beraberinde getirdiği önemli maliyetler de vardı. Çünkü, genellikle;

- Tağşişler sonrasında paranın satın alma gücü azalır ve ulusal paraya güvensizlik başlar.
- Nominal para arzında aşırı bir artış olacağından, fiyatlar yükselir.
- Halkın ulusal paraya güveni sarsılınca, mübadelelerinde yabancı para kullanımını tercih etmeye başlar; yani, para ikamesi ortaya çıkar ki bu durum ilgili ülkeye ek para transferi anlamına gelir.
- Vergi gelirleri reel olarak azalacağından bütçe dengeleri bozulur.
- Düşük ayarlı sikkeleri taklit etmek daha kolay olduğu için, para kalpazanlığı artar. Böylece devletin tağşişten beklediği ek gelirin bir kısmı, bazı kalpazanlarca paylaşılmış olur.
- Ulusal para biriminin geleceğine dair belirsizlik, kamu iç borçlanmasında risk primini artırır. Dolayısıyla, kamu finansmanında iç borçlanma iyice güçleşir ve maliyeti artar.
- Toplumun çeşitli sosyal ve ekonomik katmanlarından gelen muhalefet artar ve hatta kitlesel isyanlara dönüşebilir²⁵.

Osmanlı Devleti'nin 16. yüzyıldan beri (bilhassa kısa vadeli) mali sıkıntılarını aşma konusunda çaldığı kapılardan biri de, *sarraflardan*²⁶ iç borçlanma idi. Galata civarında toplanmış bu Yahudi, Rum ve Ermeni sarraflarına daha sonraları *Galata Bankerleri* denilmiştir. Galata Bankerleri, sadece devlete kendileri borç vermekle kalmıyor, (özellikle 19. yüzyılda ve yoğun olarak da yüzyılın ortalarından itibaren) aynı zamanda devlete Avrupa piyasalarından/ülkelerinden kısa vadeli borç temin ediyorlar (bir anlamda Osmanlıya yabancı mali sermaye akışını yönlendiriyorlar), gerektiğinde padişahın ve önde gelen bürokratların servetlerini yönetiyorlar, Fransız tüccarlarının yerini alarak poliçe ticaretini ellerine geçiriyorlar ve üyelerinin

bir kısmı, Darphane-i Amire gibi²⁷, devletin en üst düzey para ve finans kurumlarının yöneticiliğini yapıyorlardı (Pamuk, 2000a: 219-20).

II. Mahmud'un 1839 yılında ölümünden ve aynı yıl açıklanan *Tanzimat Fermanı*'ndan sonra, bir çok alanda olduğu gibi Osmanlı para sisteminde de köklü değişikliklere gidilmiştir. Tanzimat, uzun süredir devam eden *batıllaşma* ve *sekülerleşme* hareketinin kapsamlı olarak resmen tescilidir. Bu tarihten sonra, devlet para politikalarını belirlerken dini ilkelerden daha bağımsız ve Avrupa'lı ülkelere benzer davranmaya başlamıştır. Devletin para, bankacılık ve faiz konularında daha serbest davranmaya başladığı rahatlıkla söylenebilir²⁸. Nitekim, İmparatorluk tarihinde bankalar 1840 sonrasında kurulmaya ve gelişmeye başlamıştır.

Nitekim, 1840 yılında Osmanlı Devleti ilk olarak İstanbul yöresinde *kaime* ya da *kaime-i mutebere-i nakdiye*²⁹ ya da daha sonraları *sehim* denilen toplam 40 milyon kuruş değerinde kağıt paraları (esham) basmaya başlamıştır³⁰. Bugünkü dille "para yerine geçen kağıt" anlamına gelen bu kağıt paralar, aslında bugünkü anlamda "bir para olmaktan çok, Fransa'daki *assignatlar* gibi, faiz getiren borç senetleri ya da hazine bonosu niteliğindedir" (Tekeli ve İlkin, 1997: 45). İlk kaimelerin her biri 500 kuruş değerinde, 8 yıl vadeli ve yılda yüzde 12,5³¹ faiz geliri sağlıyordu (Pamuk, 227). Daha sonra bunları faizsiz kaimeler izledi. Bankerlerin e-lindeki faizli kağıt paralar prim yaparken, faizsizler dörtte bir değerine düştü³² (H. Kazgan vd., 2000: 35).

1840'da kaime basımına geçişi hazırlayan koşullar arasında özellikle II. Mahmut döneminde yaşanan savaşlar, iç isyanlar ve Yeniçeri Ordusu'nun kaldırılarak yerine kurulan Asakiri Mensure-i Muhammediye'nin teşkili için artan mali yük ve dolayısıyla artan hazine açıkları sayılabilir. Ayrıca, en fazla ve en hızlı sikke taşımasının yapıldığı II. Mahmut döneminden sonra, artık paranın taşıma tahammülü kalmamıştır (Akyıldız, 2003: 39-40). Dolayısıyla, birinci kaime uygulamasında amaç, her türden ödemelerde mübadele aracı sağlamanın yanı sıra, asıl olarak devletin iyice sıkışan maliyesine tipik bir iç borç senedi rolüyle ek gelir sağlamaktı. Zira, Tanzimat reformlarının yerine getirilmesi, bir miktar finansmana ihtiyaç duyuyor idi. Ancak, kaimelerin kupürlerinin büyüklüğü³³ nedeniyle mübadele aracı olmaktan çok, değer saklama aracı olarak kullanılmaya başlandığı için, nakit sıkıntısı baş göstermiştir. Ayrıca, kaimelerin sadece iç piyasada kullanıma dönük oldukları unutulmamalıdır. Dış ödemelerde, madeni paralar üzerinden poliçeler kullanılıyordu (Tekeli ve İlkin, 1997: 46). Esasında ilk kaimeler alt yapı bakımından hazırlıksız ve hızlı bir şekilde piyasaya çıktığı için son derece basit, taklide müsait ve tedavüle uygun olmayan tuhaf bir şekil ve boyutta imal edilmişti. Bu durum kısa süre içinde kalpazanların dikkatini çekmiş ve kaimeler taklit edilmişti (Akyıldız, 1996: 87).

1844 yılına gelindiğinde, halkın kaimelere alışması ve kaimelerin kabul görmeye başlaması dolayısıyla yeterince güvenin tesis edildiği düşünülerek, kaimelerin faiz oranı yarıya indirildi. Bir müddet sonra kolay bir şekilde gerçekleştirilen kalpazanlık sorunu başladı ve yüzyıllarca değerli madeni paralara alışmış halkın aslında bu paralara fazla itibar etmediği anlaşıldı. Nitekim, 1844 başında alınan bir kararla, yeniden madeni paraya dönülmüştür. Buna göre, para sistemi esas olarak *kuruş* sistemine dayalı bir *çift metal sistemi* olacak ve 100 kuruş 1 altına eşit olacaktır³⁴ (Tekeli ve İlkin, 1997: 46).

Giderek taklitleri çoğalan kaimeler, 1852 yılında yoğun bir toplama kampanyasıyla (*iane-i umumiyeye*) birlikte Beyazıt meydanında yakılmıştır. İki yıl sonra 1854'te Kırım Savaşı'nın finansmanı için faizsiz *ordu kaimesi* adı verilen yeni kaimeler piyasaya sürülmüş olsa da, fazla rağbet görmemiştir. Ordu kaimeleri sadece savaşın geçtiği bölgeler olan Silistre, Vidin, Erzurum, Van ve Trabzon eyaletlerinde tedavüle olmaları için çıkarılmış olmalarına rağmen, za-

manla diğer eyaletlere de yayılmış olması nedeniyle, amaçlananın dışında bir tedavül alanı oluşturmuştur. Ordu kamesi uygulamasına 1857 yılında son verilmiştir (Akyıldız, 2003: 55-57). Ordu kamesi uygulamasıyla, gerekli finansmanı temin edemeyen İmparatorluk, aynı yıldan başlamak üzere yoğun bir dış borçlanma trafiğine sahne olacaktır.

Kırım Savaşı'nın İmparatorluğu soktuğu mali yükün ordu kamesiyle finanse edilememesi üzerine, yeni kaynaklar aranmaya başlanmıştır. Alternatifler arasında yeni kaime basımı ve Avrupa'dan borç alınması vardır. Ancak kaime basımına, kaimenin itibarına daha fazla zarar getirmemek için başvurulmamıştır. Avrupa'dan borçlanma sürecinde yaşanacak müzakerelere de Hazinesin dayanması söz konusu olmadığı için, Avrupa'dan borç alınıncaya kadar cari harcamaları karşılamak üzere İstanbul Emtia Gümrüğü malından *esham-ı mümtâze* çıkarılması kararlaştırılmıştır. Yeni eshamın çıkarılmasındaki amaç Avrupa'dan alınacak borcun hafifletilmesi, Hazine'nin acil kaynak ihtiyacının sağlanması ve kaimenin itibarının korunmasıydı. Bu hedeflere kısmen ulaşılması üzerine, 1854 yılında çıkarılan 70.000 keselik *esham-ı mümtâze*, tedavül süresi olan üç senenin sonunda mutasarrıflarına hazine tahvili verilerek piyasadan çekilmiştir. Ancak, alınan bu tedbirlerin hazinesin cari ihtiyaçlarına cevap verememesi ve alınan dış borçların ödeme zamanının yaklaşması nedeniyle 1859'da yeni bir esham olan *esham-ı cedide* piyasaya sürülmüştür (Akyıldız, 2003: 73-76).

1852 yılına kadar nispeten başarılı gözükken kaime uygulaması, bu tarihten itibaren faiz geliri sağlamayan kaimelerin piyasaya sürülmesi ve itibari değerlerinin hızla azalması sonucu, enflasyonu körüklediği ve yaygın protestolara neden olduğu gerekçesiyle 1862'de piyasadan tamamen kaldırılmıştır. İlk kaimeler tedavülde olduğu sürece, bu etkilerinden başka Galata Bankerleri'nin spekülâtif kazanç elde etmelerine, piyasada bozuk para sıkıntısının yaşanmasına ve yoğun biçimde kalpazanlık faaliyetlerine yol açmıştır. Bu nedenlerden dolayıdır ki, kaimelerin kaldırıldığı 1862 Eylülünde Osmanlı halkı adeta bayram etmiştir. Ancak kaimelerin olumsuz etkileri tedavülden kaldırıldıktan sonra da devam etmiştir. Özellikle kaimelerin tedavülde olduğu dönemden kalan alacak-verecek davaları, önceki dönemden kalan borç anlaşmaları, maaşlarda gerileme ve işlemlerin nakitle yapılmaya dönmesiyle piyasada yaşanan nakit sıkışıklığı, bunların başlıcalarıdır. Bütün bunlara rağmen, kaimenin kaldırıldığı tarihten sonra, mali açıdan gelir-gider dengesizliğinin önemli ölçüde azaldığı da görülmektedir (Ak yıldız, 2003: 151-154).

İkinci kaime denemesi, 1876'da³⁵ *moratoryum*³⁶ ilanından sonra başlamış ve ancak birkaç yıl sürebilmiştir (Pamuk, 2000a: 228-29). Bu defaki kaime denemesi, esas olarak Osmanlı Bankası'nın da nezaretinde, 93 Harbi olarak bilinen 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında gerçekleşmiştir. Savaş giderlerinin finansmanını sağlamak amacıyla ilk olarak 2 milyon kaime 27 Ağustos 1876 tarihinde İstanbul'da esham faizlerinin ve memurların ödenmemiş maaşlarının Maliye hazinesinden ödenmesiyle tedavüle çıkmıştır. Ancak, bu miktarın ihtiyacı karşılamaması üzerine, 1 milyon değerinde ihtiyat kaimeleri 11 Kasım 1876 tarihinde piyasaya sürülmüştür. Bununla birlikte, hükümet artan askeri harcamaları karşılamak ve mali açığı azaltmak amacıyla kamuoyunu gönüllü olarak devlete yardıma çağırılmış ve nitekim halktan para desteği de gelmiştir. Ancak, savaşın devam etmesi nedeniyle paraya olan ihtiyaç da artmaya devam etmiştir. Bunun sonucunda, 23 Şubat 1877 tarihinde 7 milyon liralık yeni tertip kaimeler piyasaya sürülmüştür. Savaşın genişlemesiyle beraber, artan askeri harcamalar ve düzenli toplanamayan gelirler, paraya olan ihtiyacı daha da artırmıştır. Nitekim, Tanzimat'tan o ana kadar geçen süre içerisinde devletin gelirleri ile giderleri arasındaki negatif fark (açık), bazı yıllar oldukça yüksek seyretmiştir (Çakır, 2001: 58). Bunun neticesinde, 26 Ağustos 1877 tarihinde 6 milyon liralık yeni kaime çıkarılması karara bağlanmıştır. Böylece, piyasadaki toplam kaime miktarı 16 milyon liraya çıkmıştır.

Bu kaimeler tedavülde olduğu süre zarfında piyasada kalpazanlık, enflasyon ve pahalılık, ödemeler dengesinde bozulma ve nakit para sıkıntısı gibi birinci uygulamaya benzer sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Söz konusu kaimeler beklenen karşılığı bulamadıkları gerekçesiyle, çok geçmeden toplanmış ve yine Beyazıt meydanında 1878 tarihinde halkın huzurunda yakılmıştır. Ancak, bu kaimelerin kaldırılması, birincisi kadar kolay olmamıştır. Nitekim, kaldırılmasının üzerinden onaltı sene geçmesine rağmen, söz konusu kaimelerin hâlâ imha edilememiş olması bunun bir göstergesidir (Akyıldız, 2003: 241). Bu kaime denemesinin başarısız olmasının sebepleri olarak; bu kaimelerin faizsiz basılması, 1875 yılında yapılan moratoryum ilanının gerek iç ve gerekse dış sermaye piyasalarında Osmanlı tahvillerine karşı güveni çok köklü biçimde sarsmış olması ve birinci kaime uygulamasının halk gözünde dumura uğraması gösterilmektedir (Akyıldız, 1996: 172).

Son kaime uygulaması ise, Birinci Dünya Savaşı döneminde devreye sokulacaktır. Dünya savaşının geniş boyutları nedeniyle Osmanlı Devleti de diğer devletler gibi savaşın finansmanı için 1915 yılında kaime uygulamasına gitmiştir. Ancak, bu son kaime uygulamasının diğerlerinden farklı yönleri olduğunu belirtmekte fayda vardır. Birincisi ve en önemlisi, bu uygulamada kaimelerin çok sağlam bir karşılığa sahip olmalarıydı. Bir diğer önemli farklılık ise, halkın gözünde saygın bir yere sahip olan Düyûn-u Umûmiye İdaresi gibi güçlü bir kuruluşun işin içine dahil edilmesi ve kaimenin bu kurumun denetimi altında çıkarılmasıdır. 1915 kaimesi de öncekiler gibi değer kaybına uğramış, kalpazanlık faaliyetlerine konu olmuş ve savaşın da etkisiyle enflasyona yol açmıştır. Bu kaimeler, Osmanlı Devleti'nden sonra da devam etmiştir. Türkiye Cumhuriyeti, İstiklâl Savaşı'nın yaralarını sarıncaya kadar bu paraların tedavülüne müsaade etmiştir. Nitekim, bu yaralar sarılır sarsılmaz kendi parasını basmak için girişimlerde bulunmuş ve 4 Eylül 1928 tarihinde Osmanlı kaimeleri tamamen ortadan kalkmıştır (Akyıldız, 1996: 248).

Dikkat edilecek olursa, Osmanlı'nın son döneminde yaşanan kağıt para (kaime) uygulamaları, hep olağan-dışı dönemlerde –genellikle de savaş dönemlerinde- finansman amaçlı olarak gündeme gelmiştir. Savaşların halk nezdindeki kutsallık anlayışı, muhtemelen devleti bu yolla finansman temini konusunda cesaretlendirmiştir.

Halk tarafından değersiz olarak görülen kağıt paralar, değerli maden sikkelerin yerine piyasada çokça tedavül etmeye başladığında, Grasham Kanunu işlemeye başlamıştır (Noviçev, 1979: 106). Kaime uygulamasının beklenildiği gibi gitmediği anlaşılınca da, yeniden madeni paralara geçilmiştir. Örneğin, 1843 yılında yeniden altın sikke, ertesi yıl da gümüş sikke üretimine başlanmıştır³⁷. Bu, aslında Osmanlı parasında standardı sağlamak amacıyla gerçekleştirilen yeni bir tashih-i sikke işlemidir. Ancak, bu durumun, tağşişleri hazineye ek gelir kaynağı olmaktan çıkarması, dış borçlanmayı biraz daha kaçınılmaz hale getirmiştir (H. Kazgan vd., 2000, 23). Belli bir altın/gümüş oranının (15,09) sabitleştirildiği bu uygulamayla birlikte, 1879'da yayınlanan Meskukat-ı Osmaniye Kararnamesine kadar esas itibariyle *çift metal sistemi* niteliğindeki para sistemi, *tek metal sistemi* uygulamasına geçmiştir. Bu tarihten itibaren tağşiş uygulamasına da son verilmiş ve sikkeler 1922 yılına kadar aynı standartta kalmıştır. Bu dönemde bozuk para gereksinimini karşılamak üzere 5, 10 ve 20 paralık *bakır sikkeler* ve 1910 yılından itibaren de *nikel sikkeler* üretilmiştir. 1881 yılında ise, İmparatorluk çift metal sistemini esas itibariyle terk etmiş, onun yerine altın standardını benimsemiştir. Ancak, mevcut gümüş sikkeler yurt içi ticarete kullanılmaya devam ederken, uluslararası ödemelerde daha itibarlı altın sikkeler kullanılmıştır. Böylece, fiilen bir *topal standart* ya da *topal mikyas* dönemi başlamıştır (Pamuk, 225-26, 235-36). Bir anlamda, dahilde gümüş, hariçte altın uygulaması söz konusu olmuştur. Fakat, İmparatorluğun son dönemlerinde de yine çeşitli para bölgeleeri varlığını korumaya devam etmiştir.

Bize göre, Osmanlının Batılı devletler kadar zengin olmadığı halde altına geçmesi, aslında o dönemde iktisaden gelişme treninin gerisinde kalmış olsa da, batıya olan ödemelerinde biraz zorunluluktan biraz da ülkenin uluslararası kredibilitesini ve onurunu koruma kaygısından kaynaklanmıştır.

İmparatorluk, bir önceki yüzyıldan beri kendisini sürekli olarak yoğun bir şekilde uğraştıran Kırım Savaşı sırasında 1854 yılında ilk olarak Londra, Paris ve Viyana gibi Avrupa finans piyasalarından uzun vadeli tahvil satışıyla borçlanmaya başladı. Yirmi yıl kadar bu tarz dış borçlanmayı sürdürdükten sonra, 1876'ya geldiğinde, alınan borçların toplamı 200 milyon sterlini bulmuş ve geri ödemesi yapılamaz hale gelmiştir. Uzun müzakereler sonunda 1881'de bu borçların itibari değeri yarıya indirilmiştir.

Yalnız, bu arada 1856 yılında bir İngiliz sermaye grubu tarafından Osmanlı Bankası kurulmuş ve banka özel ticari bankacılık faaliyetleriyle birlikte, hazine işlemleri ve devlete kısa vadeli borç temini işlevlerinin yanı sıra, devletin emisyon bankacılığı görevini de üstlenerek, paranın arz ve tedavülü ile yukarıda belirtilen dış borçların ödenmesinden de sorumlu tutulmuştur. Dış borçların geri ödenmesi ciddi sorun haline gelince de, Düyûn-u Umûmiye İdaresi kurulmuş ve Osmanlı dış borçlarının ödenmesi konusu, bu kurumun sorumluluğuna bırakılmıştır. Buna göre, bu kurum devletin gelirlerinin önemli bir kısmını Birinci Dünya Savaşı'na kadar geçecek 30 yıllığına denetimi altında tutacaktır.

Ancak, yüzyılın sonlarına doğru İmparatorluk, Avrupa finans piyasalarından yeniden borçlanmaya başlayacaktır. Zira, bu yıllarda devletin sürekli büyüyen mali açıklarının finansmanında, kağıt para basmak ve dış borçlanma dışında bir seçeneği kalmamıştı (Pamuk, 2000a: 232).

Osmanlı para sistemiyle ilgili belki de en son ve en önemli olaylardan biri de, Birinci Dünya Savaşı devam ederken 1916 yılında yürürlüğe giren Tevhid-i Meskûkat Kanunu'dur. Bu Kanunla getirilen düzenlemeler şunlardı (Pamuk, 2000a: 241):

- 1844 öncesinden kalma sikkelerin tedavülden kaldırılması.
- 1 altın liranın 100 gümüş kuruşa eşitlenmesi.
- Devlete yapılan ödemelerde gümüş paranın kullanılması halinde, tavanın 300 kuruş olarak belirlenmesi.
- Gümüşle yapılan ödemelerde, taşrada geçerli değişik kur değerlerinin iptal edilmesi.
- Sistemin total ayağı olan gümüş paranın artık tamamen devreden çıkıp, para biriminin sadece altın üzerinden tanımlanmasıdır (altın standardına dönüş).

Böylece, Birinci Dünya Savaşı süresince kağıt para uygulaması, tüm dünyada olduğu gibi Osmanlı Devletinde de savaş sonrasında yerini yeniden altın standardına bırakmıştır. Ama, çok geçmeden bundan da vazgeçilmiştir. Tekrarlamak gerekirse, demek ki, Tanzimattan Cumhuriyete kadar 1844-1862, 1876-1878 (veya 1880) ve 1915-1923³⁸ olmak üzere, değişik dönemlerde kağıt para (kaime) uygulamasına gidilmiştir.

Bu arada, savaş döneminde fiyatlar da bir yandan mal arzı yetersizliği nedeniyle, bir yandan da aşırı parasal genişleme nedeniyle hızla yükselerek, 1914'ün ortalarından 1918'in sonlarına kadar 18 kat artmıştır.

4. Sonuç

Bu çalışmada, Osmanlı İmparatorluğu'nun hüküm sürdüğü altı asırdan uzun süre zarfında uygulanan para sisteminin ve değişik dönemlerde icra edilen para politikalarının hangi koşullar altında nasıl uygulandığı ve ne gibi sonuçlar doğurduğu incelenmiştir. Çalışmada, önce bu çok uzun dönem zarfında geçerliliğini büyük ölçüde koruyan bu ilkeler, aslında Osmanlı öncesi diğer Müslüman devletlerde de değişmeyen bir gelenek halini almış ilkelerdir. Fakat, altı asrı aşkın bir zaman zarfında doğal olarak yeknesak bir para sisteminden bahsetmek mümkün olmayacaktır. Çünkü, para sistemini belirleyen sosyal, ekonomik ve politik koşullar zamanla değiştikçe, uygulanan para politikaları da değişmeye mahkum kalacaktır. O nedenle, biz de çalışmamızı daha analitik olması bakımından beş ana döneme ayırdık.

Bu dönemlerden birincisi, İmparatorluğun başlangıcından, Fatih döneminin sonlarına yakın süren nispeten istikrarlı bir dönemdir. Bu dönemin ayırt edici özelliği, gümüşe dayalı tek metal sisteminin hakim olması ve II. Mehmet döneminde devlete gelir sağlamak amacıyla altı defa büyük tağşiş uygulamasına müracaat edilmesidir.

İkinci dönem, ilk altın sikkenin bastırıldığı 1479 yılından 1586-87 büyük tağşiş kararının alındığı tarihe kadar geçen dönemi kapsamaktadır. Bu dönemin temel özellikleri olarak; güçlü altın paranın tedavülde olmasının yanı sıra, diğer ülkelerin paralarının da kullanımıyla çoklu metal sistemine geçilmesi ve hatta İmparatorluğun merkeze uzak bölgelerinde farklı para tedavül bölgelerinin oluşması ve son olarak da, iktisat tarihçilerinin 'fiyat devrimi' dediği zaman içerisinde enflasyonist ortamın doğmasıdır.

Üçüncü dönem, 1586-87 büyük tağşiş kararından yaklaşık olarak 17 yüzyılın sonlarına kadar geçerli olan bir dönemdir. Bu döneme damgasını vuran, 1586-87 büyük tağşiş kararı olmuştur. Zira, bu karar, devletin para sistemini kısa vadeli sikke tashihi politikalarına kurban etmiştir; yabancı ülke paraları yerli parayı ikame etmeye başlamış, 'pul' olarak addedilen bakır paralar piyasada bollaşmış ve para kalpazanlıkları revaç bulmuştur. 17. yüzyılın sonlarından 19. yüzyılın ortalarına kadar süren dördüncü dönem, yeniden milli paraya dönüş ve nispi olarak istikrarın yakalandığı yıllar olmuştur. Ancak, bu dönemde özellikle II. Mahmut döneminde yapılan bir dizi gereksiz tağşiş uygulaması, devletin para sistemini ve mali yapısına büyük tahribat vermiş ve ardından da tağşiş uygulamalarından ebediyen vazgeçilmiştir.

Son dönem ise, 19. yüzyılın ortalarından İmparatorluğun sonuna kadar geçen süreyi kapsar. Bu döneme damgasını vuran özellik, devletin finansman kaynağı olarak tağşiş politikasını terk etmesiyle birlikte, çöküş döneminin ve kaybedilen savaşların getirdiği giderek artan finansman sorununa yeni bir kaynak olarak başvuru olan kaime uygulamaları, başarılı netice vermemiş, kağıt ve madeni paralar arasında sık sık git-gel politikaları yaşanmıştır. Bu politikalar, ulusal ve uluslararası düzeylerde para sistemine olan güveni büyük ölçüde yok etmiş ve dış borçlanma giderek tek finansman kaynağı olarak görülmeye başlanmıştır. Ancak, bu da çözüm olmak yerine, İmparatorluğun emperyalist devletlerin pençesine düşüş sürecini daha da hızlandırmıştır.

Dipnotlar

¹ Peygamber döneminde ne Mekke'de ne de Medine'de özel olarak para basımına gidilmemiş; daha önceden Kureyş döneminde buralarda tedavülde bulunan paralardan Rum/Bizans altın *dinarı* "Rûmiyye veya Herakliyye" ile Fars/Sasani gümüş *dirhemi* "Kisreviyye" ve yemen dirhemi "Himyeriyye" (Kallek, 1997: 54; Cipolla, 1993: 21) ve bu devletlerin kullandığı ölçüler kullanılmıştır. Çünkü, altın ve gümüş o dönemde Arap yarımadasında ve

çevre ülkelerde devletler arasında mübadele ve değer ölçüsü olarak kullanılan para birimi idi. Yani, o dönemde bir tür çift metal sistemi yürürlükte idi. Ayrıca, bu dönemde İslamiyetin yerleşmesine önem verilmiş, yöre halklarının yerleşik geleneklerine müdahale edilmek istenmemiş; dinin özüyle çatışmayan gelenekler konusunda serbestiyet tanınmıştır. Nitekim, Peygamber'in hanımlarına verdiği mehir ile zekatın ölçüsünü dirhem ve dinar cinsinden tayin ettiği sahih hadis kitapları tarafından doğrulanmaktadır. Hatta, Peygamberin sikkelerin kırılmasını (ya da bunlardan parçalar koparılmasını; yani, resmi veya gayri resmi *tashih-i sikke* ya da *tağşiş* uygulamasını) kesin olarak yasakladığını; çünkü, bu işlemin “hile ile o sikkenin ağırlığını eksiltmek” olarak kabul ettiğini görüyoruz. Bu konuda Kur'an'da ve Peygamber'in hadislerindeki ölçü ve tartıyla ilgili genel ilkelerin para hususunda da esas alındığı anlaşılmaktadır. İlk İslami sikkelerin hangi halife döneminde basıldığı konusunda ihtilaf vardır. Kimilerine göre, ilk sikkeler Halife Ömer zamanında Suriye ve Mezopotamya'da gerçekleştirilen ilk fetihlerden sonra eski sikkelerden hiç farklı olmayan bir şekilde (tabii arkasından gelen halifeler de benzer uygulamaları takip etmiş); kimilerine göre ise, ilk İslam sikkeleri, Fars dirhemlerinin mağşuş olması nedeniyle, Emevi Halifesi Abdülmelik b. Mervan tarafından 694'te (h. 75) basılmıştır. Hatta, Halife Abdülmelik'in Bizans paraları üzerindeki karakterleri değiştirmiş ve “Allah şahittir ki, Allah'tan başka tanrı yoktur” ibaresini yazdırmıştır (El-Haseni, 1996: 59-61; Hamidullah, 2003: 985-86; Cipolla, 1993: 22). Fakat, Hz. Ömer döneminden itibaren mevcut Bizans ve Sasani paraları kullanılmaya devam edilmekle birlikte, üzerlerine kendilerine ait bazı ibareler de eklenmiştir (Kallek, 1997: 55). Aynı şekilde, Osmanlıların da ilk yıllarda Selçukluların parasını veya İlhanilerin akçesini kullandıklarını anlıyoruz (Uzunçarşılı, 1982: 547).

² *Mukataa*, Osmanlı bütçelerinde yer alan temel gelir kaynaklarından biridir. “Bunlar doğrudan devlet işletmeleri, devlete ait bir gelir payının tahsili işi, inhisar (tekel) haline getirilen her hangi bir kuruluşun işletme hakkı veya üretilen malı satın alma tekel (monopson) oluşturma gibi özellikler taşıyabilirler. Kara ve deniz gümrükleri, darphaneler, maden ve şaphaneler buna örnek olarak verilebilir. ... Mukataalar başlıca üç yöntemle işletilirdi. Bunlar; *iltizam*, *emanet* ve XVII. yüzyılın sonlarından itibaren *malikanedir*” (Tabakoğlu, 1986: 269). Darphaneler, üçer yıllık dönemler itibarıyla iltizam yöntemiyle belli bir bedel karşılığında özel teşebbüs tarafından işletilirdi.

³ İmparatorlukta para krizlerinin çok fazla yoğunlaştığı ve dolayısıyla darphanelerin kapandığı yıllar, 17. yüzyıla rastlar. İleriki alt bölümlerde bu konuda etraflı bilgi verilecektir.

⁴ Yani, elinde külçe altınla, eski sikke ile ya da standardı bozulmuş madeni para ile gelen herkesin belli bir komisyon ödedikten sonra, yeni sikke bastırma/değiştirme hakkı vardı.

⁵ Burada dikkate alınan tasnif, büyük ölçüde Sahillioğlu (1978), Pamuk (2000a) ve Tabakoğlu (1986) dikkate alınarak yapılmıştır.

⁶ *Akçe*, “beyaz, parlak, temiz” manalarına gelmektedir. Nitekim, “ak akçe kara gün içindir” atasözü de bunu teyit etmektedir. Aslında, İslam geleneğinde gümüş sikkelere *dirhem*, altın sikkelere ise *dinar* veya *miskal* denilmiştir. Bunların adları da ağırlıklarındaki tartı birimlerinden geliyordu; gümüş para şer'i dirhem (2.97 gram), altın para ise miskal ağırlığında (4.25 gram) idi. Ancak, belki de ilk Osmanlı paraları bu ölçülere uymadığı için, *akçe* olarak adlandırılmıştır (Sahillioğlu, 1989: 224-25).

⁷ Buna daha sonraları Moğolca'dan alınan *akçe* ya da *Akçe-i Osmâni* veya *Osmâni* denilmiştir (Uzunçarşılı, 1982: 348).

⁸ Osmanlılar bu tarihe kadar Selçukluların parasını veya İlhanilerin akçesini kullanmışlardır (Uzunçarşılı, 1982: 547).

⁹ Paralara tuğra ile isim yazılması ilk olarak I. Murad ve Emir Süleyman'ın sikkelerinde görülmüştür (Uzunçarşılı, 1982: 348).

¹⁰ Bu tarih, (Pamuk, 2000a: 66)'da 1477-78; H. 882 olarak verilmiştir.

¹¹ Avrupa ülkelerinde bu tarihlerden daha öncesini ve sonrasını da içine alan fiyat hareketleri ve paranın değeri konusunda Cipolla (1993)'ün V. ve VI. bölümlerine bakılabilir. Kitabın özellikle 87. sayfasında değişik ülkelerde 1 pounda tekabül eden saf gümüş miktarının nasıl arttığına dair örnekler verilmektedir. Örneğin, bu miktar 1500-1800 yılları arasında İngiltere'de 172 gramdan 330 grama, Fransa'da 22 gramdan 390 grama, Milano'da 9 gramdan 390 grama ve Venedik'te 6 gramdan 390 grama yükselmiştir.

¹² Bu görüşe karşı olanlar, Yeni Dünya'dan gelen kıymetli madenlerin sadece gümüş olduğunu ve bunun da sadece Avrupa'ya değil, tüm Asya'ya ve özellikle de Çin'e aktığını; altının ise, tam tersi yönde aktığını iddia etmişlerdir (daha fazla bilgi için, Pamuk, 2000a: 125).

¹³ Akçenin fiili tağşiş dolayısıyla kenarının kırılması veya bölünmesi şeklinde olmuştur.

¹⁴ Bu konuda daha geniş bir tartışma ve analiz için bakınız: Erdem, 2005.

¹⁵ Bu konuda daha fazla bilgi için bakınız: Akdağ, 1995: 291-94.

¹⁶ Bu dönemde tashih-i sikkeye müracaat edilen yıllar konusunda iktisat tarihçileri farklı tarihlerden bahsetmektedirler. Örneğin, Tabakoğlu'na göre bu yıllar 1606, 1618, 1659 ve 1666 iken (Tabakoğlu, 1986: 303); Pamuk'a göre söz konusu yıllar 1600, 1618, 1624 ve 1640'tır (Pamuk, 2000a: 153). Sahillioğlu'na göre, akçenin gümüşünün resmen ayarlanma tarihi 1697'dir (Sahillioğlu, 1989: 226). Bu kaynağa göre, akçenin zamanla ağırlığında meydana gelen düşüşler aşağıdaki gibidir:

Tablo 1: Zamanla Akçenin Ağırlığında Meydana Gelen Düşüş

Yıllar	100 Dirhemden Üretilen Adet	Gram
1431	260	1.181
1460	330	0.931
1480	400	0.768
1491	420	0.731
1572	450	0.682
1584-86	800	0.384
1600	950	0.323
1618, 1624, 1641	1000	0.307
1685	1250	0.256
1688	1700	0.188
1692	2300	0.139
1696	1900	0.169
1697	1800	0.178
1705	1900	0.169

Kaynak: Sahillioğlu, 1989: 226.

¹⁷ Nitekim, o dönemin doları diyebileceğimiz Venedik Dukası'nın akçe karşısındaki değerinde zamanla meydana gelen değişimi anlamak için, aşağıdaki tabloya bakmak yeterlidir:

Tablo 2: Bir Venedik Dukası'nın Akçe Olarak Değeri

Yıl	Akçe	Yıl	Akçe	Yıl	Akçe
1431	35	1509	55	1653	180
1436	36	1529	57	1659	220
1467	40-42	1547	60	1660	300
1475	45	1585	110	1665	330-250
1481	47	1587	120	1690	330 sağlam 400 çürük
1486	48	1618	150-120	1707	360
1487	49	1624	400-120	1721	375
1491	52	1640	250-120	1728	400
1496	54	1645	160	1737	440

Kaynak: Sahillioğlu, 1989: 227.

¹⁸ Yeniçerilerin sayısı, 16. yüzyılın ikinci yarısında 13 binden 38 bine çıkmıştır (Pamuk, 2000a: 143-61).

¹⁹ Zira, Tabakoğlu Osmanlı maliyesiyle ilgili belli bir döneme özgü araştırmasında bu sebepleri ana başlıklar olarak; (i) askeri harcamalardaki artışlar, (ii) üretim yetersizliği ve gelir düşüklüğü, (iii) iç güvensizlik, (iv) İç ve dış konjonktürel gelişmeler, ve (v) merkezi para ekonomisine geçişin hızlanması olarak sıralar (Tabakoğlu, 1985: 203-55).

²⁰ Nedenleri konusunda bakınız: Pamuk, 2000a: 159.

²¹ Bu dönemde Osmanlı topraklarında yerli para birimini ikame ederek tedavül eden yabancı para birimlerinin başlıcaları şunlardır: Hollanda taleri (esed-i guruş), İspanya'nın sekiz reallik büyük gümüş sikkesi, Avusturya Tale-ri, Polonya Zolotası, Venedik Dükası ve Macar Altını (Pamuk, 2000a: 161).

²² Piyasaların bozuk para ihtiyacını ifade için o döneme ait meşhur bir deyim vardır; "füls-i ahmere (kızıl renkli bakır sikkeye) muhtaç olmak" diye.

²³ Örneğin, mukataa gelirleri 1692'den 1734'e kadar net olarak yaklaşık 285 milyon akçeden 391 milyon akçeye yükselmiştir (özellikle 1710'dan sonra ciddi ölçüde düşmüştür). Genel bütçe içerisinde bazı yıllar yarıya yakın denecek kadar önemli bir paya sahip olan cizye gelirleri ise, 1690'dan 1750'ye yaklaşık 312 milyon akçeden 669 milyon akçeye yükselmiş, fakat hem yıldan yıla istikrarsızlıklar olmuş hem de 1700'lerin başlarında fazla artmıştır. Diğer yandan, bütçe gelirlerinin yüzde 10 dolayında kısmını oluşturan avarız (düzensiz ve olağan-dışı) gelirleri, bu dönem zarfında neredeyse sürekli azalmış; 1691'de 186 milyon akçe iken, 1742'de 134 milyon akçeye düşmüştür. İstanbul'a getirilen koyunlarda alınan Celebkeşan Ağnamı vergileri ise, dönem boyunca hemen hemen değişmemiş, 11 milyon akçe dolayında kalmıştır (Tabakoğlu, 1985: 120-67).

²⁴ Bunlar; *pişkeş* denen hediyeye, *vezaret* veya *tuğ-ı hümayun* câizesi ve *sefer bedelleri* gibi kalemlerdir Daha geniş bilgi için bakınız: Tabakoğlu, 1985: 298-99.

²⁵ Nitekim, Osmanlı döneminde taşşişler sonrasında bir çok defa esnaf ve yeniçeri ayaklanmaları görülmüştür. Hatta, çok yakınlardan bir örnek olarak; 19 Şubat 2001'de patlak veren ve döviz kurunun piyasada dalgalanmaya bırakılma kararıyla birlikte ortaya çıkan para krizinin hemen ardından, özellikle esnaf kesiminin ülkenin hemen her yanında sergilediği çok şiddetli gösteriler verilebilir. Hele güçlü işçi sendikalarının olduğu ülkelerde taşşiş ya da devalüasyon sonrasında çalışanların protestosu çok şiddetli olabilmektedir. Nitekim, özellikle 1990'lı yılların ikinci yarısında para krizi yaşayan ülkelerde (hele de Arjantin başta olmak üzere, Latin Amerika ülkelerinde) günlerce süren geniş halk ayaklanmaları olmuş ve ardından uzun süren siyasal istikrarsızlıklar baş göstermiştir. Nitekim, Türkiye'de de alınan tüm devalüasyon kararlarının ardından o iktidarların koltuğu sallanmış; ya sonraki seçimleri kaybetmiş ya da kısa-orta vadede onu bir askeri darbe takip etmiştir. 7 Eylül 1946'da devalüasyon kararı alan CHP'si, 1950'de iktidarı kaybetmiş ve bir daha da tek başına iktidara gelememiştir. 4 Ağustos 1958'de devalüasyon kararı alan Adnan Menderes'in Demokrat Parti'si ise, iki yıl sonra acı bir askeri darbe ile iktidardan uzaklaştırılmış, ardından dönemin başbakanı ve bazı bakanları idam edilmiş ve parti bir daha açılmamak üzere kapatılmıştır. 10 Ağustos 1970'de devalüasyon kararı alan Süleyman Demirel'in AP'si de, 12 Mart 1971 Askeri Muhtırası ile iktidardan uzaklaştırılmış ve bir daha tek başına iktidara gelememiştir. 24 Ocak 1980'de devalüasyon kararı alan yine Süleyman Demirel'in başbakanlığını yaptığı AP ve MHP azınlık hükümeti ise, aynı yıl içinde gerçekleşen 12 Eylül 1980 Askeri Darbesi ile iktidardan uzaklaştırılmış ve ardından partileri kapatılmıştır. Hatta, bu partilerden AP yasal olarak bir daha siyasi faaliyetlerine devam edemeyecektir; MHP ise, ancak yıllar sonrasında yasal olarak yeniden siyasi faaliyetlerine devam edebileceklerdir. Her iki parti de iktidarı ancak 10 ve 20 yıl sonra görebilmişlerdir. Son olarak, 5 Nisan 1994'te devalüasyon kararı alan Tansu Çiller'in başbakanlığını yaptığı DYP'si ve SHP (daha sonra birleşerek CHP ismini almıştır) de, sonraki yılda yapılan ilk seçimde iktidardan uzaklaşmışlar ve DYP, ardından kurduğu iktidarlarda başarılı olamamış ve 28 Şubat 1997 kararları sonrası bir daha iktidara gelememiştir. Esasında devalüasyon olarak nitelendirilemez ise de, 21 Şubat 2001 tarihinde dalgalı kur rejimine geçiş kararı alan DSP-MHP-ANAP iktidarı ise, 2002 seçimlerinde ağır yenilgi ile iktidardan uzaklaşmıştır.

²⁶ Bu sarraflar zamanla bir lonca etrafında birleşmişlerdir. Sarraf loncasının 1750'de 72, 1835'de ise 89 üyesi vardı (Pamuk, 2000a: 218).

²⁷ Örneğin, Darphane-i Amire'nin yönetimi 1820'lere kadar Ermeni Düzoğlu ailesinin elinde idi. Hatta, bundan sonra da, kurumun başına yine bir Ermeni aileden gelen Artin Kazaz atanmıştır (Pamuk, 2000a: 219-20).

²⁸ Bu durumu yadırgamamak gerekir. Zira, Avrupa ülkelerinde de durum farklı gelişmemiştir. Dünyada ve o ülkelerde bankacılığın gelişmesine bakılırsa; bunun esas olarak büyük sekülerleşme hareketi olan 1789 Fransız İhtilali sonrasında başladığı ve hızla geliştiği görülecektir. Çünkü, dinin devlet ve toplum üzerinde bağlayıcı etkisinin olduğu bir ülkede ve çağda, resmi faiz politikalarının uygulanmasını beklemek pek kolay olmayacaktır. Çünkü, bilindiği gibi tüm semavi (ve genellikle diğer) dinler faizi kesin olarak yasaklamıştır.

²⁹ 30 Mart 1915'de çıkarılan bir kanunla *Evrak-ı Nakdiye* denilmiştir (H. Kazgan vd., 2000: 15).

³⁰ İlk kaimeler elle yazılırdı. Onun için kolayca taklit edilebiliyordu. Bu nedenle, 1843'de ilk defa basılı kaimeler tedavüle sürüldü (H. Kazgan vd., 2000: 24).

³¹ Bu oran, (H. Kazgan vd., 2000: 35)'de ve (Tekeli ve İlkin, 1997: 45)'de %8 olarak verilmiştir.

³² Esasen Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk esham uygulaması 1775 yılında, 1768 yılında başlayan ve başarısızlıkla sonuçlanan savaşların Devletin merkezi gücünü azaltması, mali bunalımı artırması ve fiyatları yükseltmesi nedeniyle bir iç borçlanma türü olarak karşımıza çıkmaktadır. Buna da bir nevi kağıt para uygulaması olarak bakılabilir. Ancak yukarıda da belirtildiği gibi, Osmanlı'da kağıt para uygulaması resmen Tanzimat'la başlamıştır (Ateşli, 2001: 197).

³³ İlk kaimelerin kupür büyüklükleri 50, 100, 250, 500 ve 1000 kuruşluk idi; ancak daha sonra 10 ve 20 kupürlükler de çıkarılmıştır (Tekeli ve İlkin, 1997: 45).

³⁴ 1844 yılındaki bu gelişmenin bir diğer sebebi de, sık sık yapılan taşşişler nedeniyle ortaya çıkan belirsizlik ortamından dış ticaretin de olumsuz etkilenmesidir (Ateşli, 2001: 201).

³⁵ Bu tarih, (H. Kazgan vd., 2000: 36)'da 1875 olarak verilir.

³⁶ *Moratoryum*, devletin dış borç yükümlülüklerini zamanında yerine getiremeyeceğini, dolayısıyla ödemelerini durdurmak zorunda olduğunu ilan etmesidir.

³⁷ Bu sikkelere, Sultan Abdülmecit döneminde bastırıldıklarından dolayı *mecidiye* adı verilmiştir.

³⁸ 1911-12 yıllarında Trablusgarp Savaşı esnasında da kısa süreliğine kağıt para uygulamasına gidildiği söylenmektedir (Pamuk, 2000a: 242).

Kaynakça

- AKDAĞ, M. (1995), **Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi: Cilt 2 (1453-1559)**, Cem Yayınevi, İstanbul.
- AKGÜNDÜZ, A. ve S. Öztürk (1999), **Bilinmeyen Osmanlı**, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayını, İstanbul.
- AKYILDIZ, A. (1996), **Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası: Kağıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri**, Eren Yayıncılık ve Kitapçılık, İstanbul.
- AKYILDIZ, A. (2003), **Para Pul Oldu: Osmanlı'da Kağıt Para, Maliye ve Toplum**, İletişim Yayıncılık, İstanbul.
- ATEŞLİ, E. (2001), "Tarihsel Süreç İçinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Tağşiş (Develüasyon), Borçlanma Uygulamaları ve Sonuçlar", **Yaklaşım Dergisi**, S. 201, ss. 195-203.
- CIPOLLA, Carlo M. (1993), **Akdeniz Dünyasında Para, Fiyatlar ve Medeniyet**, Çev. A. İhsan Karacan, Bağlam Yayınları, İstanbul.
- ÇAKIR, Coşkun (2001), **Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi**, Küre Yayınları, İstanbul.
- ÇİZAKÇA, M. (1976-1977), "Osmanlı Ekonomisinde Akçe Tağşişinin Sebepleri Üzerine Kısa Bir İnceleme", **Boğaziçi Üniversitesi Dergisi**, C. 4-5, ss. 21-27.
- ERDEM, E. (2005), "İslam ve Piyasa Üzerine Düşünceler", **İslam ve Çalışma Hayatı Sempozyumu**, İzmir.
- KALLEK, C. (1997), **Asr-ı Saadette Yönetim-Piyasa İlişkisi**, İz Yayıncılık, İstanbul.
- KAZGAN, G. (1999), **Tanzimat'tan XXI. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul.
- KAZGAN, H. (1999), **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Şirketleşme**, Vakıfbank/Creative Yayıncılık ve Tanıtım, İstanbul.
- KAZGAN, H. vd. (1999), **Osmanlı'dan Günümüze Türk Finans Tarihi**, C. 2, IMKB/Creative Yayıncılık ve Tanıtım, İstanbul.
- KAZGAN, H. vd. (2000), **Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası**, TCMB/Creative Yayıncılık ve Tanıtım, İstanbul.
- NOVİÇEV, A.D. (1979), **Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi**, Çev. Nabi Dinçer, Onur Yayınları, Ankara.
- PAMUK, Ş. (2000a), **Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- PAMUK, Ş. (2000b), **İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler: 1469-1998**, DİE yayını, Ankara.
- SAHİLLİOĞLU, H. (1978), "Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketlerinin Yeri (1300-1750)", **ODTÜ Gelişme Dergisi**, özel sayı.
- SAHİLLİOĞLU, H. (1989), "Akçe" iç. **İslam Ansiklopedisi**, C. 2, ss. 224-227, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul.
- SANUS, B.Z. (1956), **Para Ekonomisi**, C. I, İstanbul Matbaacılık, İstanbul.
- TABAKOĞLU, A. (1985), **Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi**, Dergah Yayınları, İstanbul.
- TABAKOĞLU, A. (1986), **Türk İktisat Tarihi**, Dergah Yayınları, İstanbul.
- TABAKOĞLU, A. (1999), "İktisat Sistemi", iç. **Osmanlı Dünyayı Nasıl Yönetti**, ss. 159-242, Yeni Şafak/İz Yayıncılık, İstanbul.
- TEKELLİ, İ. Ve S. İlkin (1997), **Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda Bir Aşama: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası**, TCMB yayını, Ankara.
- UZUNÇARŞILI, İ.H. (1982), **Osmanlı Tarihi**, C. 1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

